

EMERITIERUNG VON ROLAND DUHAMEL

Universität Antwerpen, 20. November 2008

HERAUSGEBER: JOSÉ CAJOT & ROLAND DUHAMEL

LAUDATIO
(JOSÉ CAJOT)

&

ABSCHIEDSVORLESUNG

ROLAND DUHAMEL
NUR GERMANIST? NUR KULTURPHILOSOPH?
EEN PORTRET

Geachte aanwezigen – met respect voor al uw titels en hoedanigheden¹,
Verehrte Gäste – in Anerkennung aller Ihrer Titel und Eigenschaften,
Beste vriend Roland,

De universitaire loopbaan en de wetenschappelijke en didactische kwaliteiten van onze emeritus werden door de rector van de *Universiteit Antwerpen*, de decaan van de faculteit *Letteren & Wijsbegeerte* en de voorzitter van het *Instituut voor Onderwijs- en Informatiewetenschappen* ruim belicht en treffend geprezen. Gelukkig was – en is – zijn academisch werkveld zo breedgewaaierd, zijn maatschappelijk engagement zo constant, en zijn werkkraft zo duurzaam dat dit gespreksonderwerp na deze lofbetuigingen nog lang niet uitgeput is. Ik wil mij hier echter concentreren op Roland Duhamels wetenschappelijke oeuvre en vooral op een aantal toonaangevende publicaties die zijn curriculum vitae rijk is.

De strijd voor het Duits voerde hij, zoals door de vorige sprekers aangehaald, inderdaad zeer *mediengewerksam*, in binnen- en buitenlandse bladen, in academies of verenigingen, tijdens vergaderingen en podiumdiscussies – maar toch is het pakket aan publicaties dat hij de wetenschap aanbiedt, daardoor niet minder imposant: een twintigtal boeken als auteur of editor en meer dan zeventig bijdragen in tijdschriften of bundels².

Er hat sich als Wissenschaftler ausgesprochen vielseitig betätigt. Es gibt von ihm Veröffentlichungen auf dem Gebiete der deutschen Literatur, der Philosophie, Kulturphilosophie, Ästhetik, Literaturtheorie, Semiotik, Fremdsprachendidaktik und Sprachpolitik.

We ontmoeten in zijn werk een geleerde die tegelijk filosoof én filoloog is. Als doctorandus, in de jaren dus na zijn scriptie over Arthur Schnitzler en vóór zijn dissertatie over Nietzsches *Artisten-Metaphysik* – beide werden in Gent aan-

1 Dieser Text bewahrt den Wortlaut der auf der akademischen Sitzung ausgesprochenen Rede. Deutsche Textteile sind kursiv gedruckt.

2 Voor de publicatielijst raadplege men De Loecker, Armand: *Veröffentlichungen von Roland Duhamel*. In: Ruthner, Clemens (Hg.) 2008: 7–14.

geboden –, studeerde hij filosofie aan de K.U. Leuven, informatietheorie aan de V.U. Brussel en (als stipendiaat van de Alexander von Humboldt-Stiftung) semiotiek aan de universiteit van Stuttgart. Het waren jaren van kennismaking en reflectie, de basis voor zijn latere literair-theoretische en wijsgerige stellingen.

Met zijn semiotische aanpak ontwikkelde Duhamel al in de tweede helft van de jaren zeventig een mathematisch-statistische werkwijze, een andere – nieuwe methode, om tot de esthetische essentie van het literaire kunstwerk door te dringen. Ten onrechte noemt hij dit experiment nu vaak een jeugdzonde.

Vanaf het midden van de tachtiger jaren oriënteerde hij zijn blik vooral op het concrete literaire werk. In zijn colleges en in zijn publicaties behandelde hij de Duitse literaire canon van de afgelopen 250 jaar. Zijn selectie wisselde jaarlijks – ook voor studiedagen van de BGDV met het Goethe-Instituut en zijn talrijke gastcolleges in Midden-Europa. Geen genre bleef onbehandeld: graag een punt dichtje van Bertolt Brecht, maar ook het monumentale “Mann ohne Eigenschaften” liet hij niet in zijn boekenkast staan. Zijn methode was daarbij de directe interpretatie van de tekst; zijn analyse beoogde in hoogste instantie het inhoudelijk-filosofische verstaan van het werk. Een formele benadering zoals de bespreking van louter uiterlijke kenmerken (bijv. van versmaten, alliteraties of rijmschemata) was hem vreemd.

Een goed decennium geleden is hij de synthese van zijn eigen cultuurfilosofische denken en zijn literair-esthetische visie beginnen neer te schrijven met het daarnet genoemde omvangrijke resultaat. Ik wil hier alleen nader ingaan op zijn baanbrekend werk in drie domeinen, specialiteiten waarin hij zich voorlopig *onmisbaar* – het is nu nog een beetje te vroeg om te zeggen: *onsterfelijk* – gemaakt heeft, namelijk door zijn belangstelling voor metaliteratuur, zijn benadering van het nihilisme en zijn visie op de verhouding tussen filosofie en literatuur.

Metaliteratuur

De literatuurwetenschap interpreteert het kunstwerk en vertaalt haar bevindingen in samenhangende stellingen. Deze literaire theorieën zijn meestal ontleend aan disciplines als politiek, filosofie of algemene esthetica. Zulke theorievorming bedreef en bedrijft ook onze nieuwbakken emeritus. Maar tegelijk constateert hij met verbijstering dat de academische wereld nauwelijks aandacht besteedt aan het beeld dat de scheppende kunstenaar van *zichzelf* of van zijn soortgenoten heeft ophangen *in* zijn toneelstuk, *in* zijn gedicht of *in* zijn roman. Hoe voert Goethe *zijn* Torquato Tasso in Ferrara ten tonele? Waarom laat Grillparzer *zijn* Sappho van de rotsen op Lesbos de dood inspringen? Het kan nog

spannender: de veel jongere Oostenrijkse auteur Christoph Ransmayr (°1954) laat Ovidius vóór diens ballingschap eerst de *Metamorphoses* verbranden en stuurt vervolgens nog ene *Cotta* naar de Zwarte Zee om Ovidius' meesterwerk te reconstrueren.

Waarom luistert de literatuurwetenschap niet naar de literaire opvattingen en andere artistieke overwegingen die een schrijver zijn schrijvende en vaak gekwelde romanfiguur in de mond legt? Dat is precies metaliteratuur: literatuur over literatuur. Metaliteratuur is de openbare biecht van de literatuur. Duhamel constateert dus een deficit in het onderzoeksveld van de wetenschap en stelt zich de vraag waarom de de academicus niet naar de auteur luistert:

Muss es abwegig sein, die Auslegung von Literatur in der Literatur zu suchen? Vielleicht sollte sich die Literaturwissenschaft mehr auf die Literatur konzentrieren. Vielleicht sollten sich die Literaturstudenten hüten, ihre literarische Neugier in der akademischen Wüste der Fachtheorien ersticken zu lassen? (2001: 6–7)

Rolands aanvankelijke frustratie had in 1999 al deze lacune gevuld: hij nodigde toen drie collega's uit om met hem een voorbeeld te stellen en schonk de literatuurwetenschap een prachtige bundel over metaliteratuur in de Nederlandse, de Franse, de Engelse en de Duitse letterkunde. Hij kreeg de even bescheiden als suggestieve titel: "In eigen boezem. Schrijvers over schrijven."

Die wissenschaftliche Konfrontation mit dem literarischen Denken vermittelt das Bild eines Bußgesanges. Die Schriftsteller haben immer wieder ihre Frustrationen und die ihrer Epoche dem Umgang mit dem Wort zugeschrieben und protestieren indirekt gegen eine zu "präskriptiv vorgehende akademische Ästhetik" (2001: 69).

De bestudering van het Duitse literaire denken over literatuur is niet nutteloos geweest. Dankzij zijn belezenheid kan Roland zo'n 70 Duitse auteurs van de laatste tweeeënhalve eeuw de biecht afnemen. Hij onthult het troosteloze beeld van het schrijversnihilisme in al zijn varianten. Hij klasseert ze en brengt ze in 7 hoofdstukken onder; hij onderscheidt: literair nihilisme, taalkundig nihilisme, filosofisch, moreel, psychologisch nihilisme, existentieel nihilisme en combinaties hiervan.

Semiotiek

De metaliteratuur leidt ons vanzelf naar Duhamels filosofische opvattingen. Bij velen rijst allang de vraag: "Wat heeft hij eigenlijk met het nihilisme?" De vraag of hij zelf nihilist is, wordt hoogstens fluisterend, maar nooit hardop gesteld – alsof het om een besmettelijke ziekte gaat, of om iets waarmee men (zoals des-

tijds Sokrates) de jeugd in het verderf kan storten. Moet een academicus wiens proefschrift al over een nihilist (nl. Nietzsche) handelde, en die 30 jaar later nog steeds niet te beroerd is om aan deze filosofische strekking een uitvoerig synthetisch geschrift te wijden, per se zelf nihilist zijn? Natuurlijk weten we wel dat monocultuur Roland niet bekoren kan, maar de belangstelling voor het nihilisme loopt toch als een rode draad door zijn leven en zijn leren, nietwaar?

We zouden het hem natuurlijk op de man af kunnen vragen, Maar is dat zinvol, kan dat iets opleveren? Verstaan wij allemaal hetzelfde onder die term? En vooral: verstaat *hij* onder nihilisme hetzelfde als *wij*? *Wij* die hem tot een bekentenis of een ontkenning willen dwingen! Daarom is het waarschijnlijk eerlijker én getuigt het tevens van erkentelijkheid en van erkenning om het antwoord dáár te zoeken waar het binnen zijn context te vinden is, namelijk in de semiotische denkwereld van zijn publicaties.

Laten we het echter op deze feestzitting simpel houden of althans niet te ingewikkeld maken, en ons bij het beantwoorden van de – toch wel cruciale – vraag tot de essentie beperken. Onder semiotiek verstaat Roland (met andere semiotici) het verschijnsel – of tenminste de opvatting (dat is bescheidener) – dat alle contact tussen ons brein en de wereld via tekens verloopt. Bewustzijn, denken of begrijpen is dus voortdurend tekens gebruiken, uitwisselen en verwerken. Wat we van de wereld gewaar worden zijn tekens. Wat we *werkelijkheid* noemen, is niets anders dan een ingeburgerde interpretatie van tekens. Maar deze tekens vormen wel onze enige toegang tot de realiteit. De tekens zoeken aansluiting bij andere tekens, niet bij de de echte werkelijkheid.

De tekenleer van de grondleggers (Johann Lambert en Charles Peirce) gaat er volgens Duhamel van uit dat onze bewustzijnsprocessen tot stand komen door het samenwerken of de relatie van drie soorten tekens. Sterk vereenvoudigd vertrekken we (1) van een teken als een taalteken (een woord) of een muzieknoot, van een iconisch signaal of een fantasievoorstelling; dit teken verwijst naar en zoekt aansluiting (2) bij een externe context, strict genomen is die geen werkelijkheid, maar een voorstelling (een teken) *ván* de realiteit – en/of (3) bij een interne context, d.w.z. we zoeken aansluiting bij de andere tekens van ons eigen tekenrepertoire en trachten daarmee een abstracter, hoger geheel te vormen (2002: 51–58; 2006: 45–51)

Een muzieknoot zoekt bijvoorbeeld aansluiting bij andere noten van hetzelfde tekensysteem en vormt er een melodie mee; deze kan een externe context oproepen, namelijk concrete herinneringen of emoties. Menselijke spraakklanken vormen fonemen, fonemen vormen woorden, woorden verenigen zich

tot zinnen, zinnen tot een verhaal. Maar woorden, zinnen, verhalen kunnen elk op hun niveau naar een externe werkelijkheid verwijzen of dito waarheid trachten te verkondigen.

In de mate dat men omgaat met de tekenexterne context, zoekt men aansluiting bij de werkelijkheid en ont-sluit men deze. Dit proces van bewustwording heet in de semiotische terminologie *tekenexterne semiose*. Zij doet de informatie toenemen. In de mate echter dat men zijn tekens (alleen maar) laat verwijzen naar de eigen tekeninterne context van het bewustzijn, verhoogt men het abstractiegehalte van zijn tekenrepertoire, hetgeen *tekeninterne semiose* genoemd wordt. Men richt de blik naar binnen, en zoekt eigenlijk geen werkelijkheid, maar alleen coherentie. Tekenexterne semiose overweegt bij het oplossen van een kruiswoordraadsel: de vraag naar een Midden-Europese bergketen leidt naar de Alpen (tekenexterne verwijzing). Bij een sudoku daarentegen telt alleen de drievoudige getallencoherentie, maar geen werkelijkheid; hoofdzaak is de interne getallenrelatie zonder enige verwijzing naar buiten.

Nietzsches nihilistische denken volgens Duhamel

Alle geestelijke activiteit van de mens bestaat erin dat hij orde wil scheppen in de massa tekenen van de werkelijkheid die op hem afkomen. Met “Wille zur Macht” bedoelt Nietzsche dat de mens macht op de chaos van de wereld wil krijgen door te ordenen, door coherentie te scheppen, door te vereenvoudigen. (“Wille zur Macht” heeft dus absoluut geen uitstaans met een fascistisch of imperialistisch streven naar wereldheerschappij, wat sommige nazi-ideologen er hebben willen van maken.) Het resultaat van deze zoektocht naar orde is volgens Nietzsche geen waarheid, geen zijns-, maar slechts een speelse, een ijle esthetische orde. De mens scheidt slechts “Simplifikation”, en dat is uiteindelijk een leugen. Na elke ordeningspoging komen we wel in een kunstroes terecht, maar constateren meteen dat we de tekenvloed niet aankunnen. Na een kortstondig ogenblik van vermeende macht over de tekenwereld komt het gevoel van onmacht terug. En dat dialectisch proces herhaalt zich ‘t hele leven. “Alles hat keinen Sinn”: uit waarheidsliefde verwerpt hij alle waarheid (2002: 11-22).

Het besluit van Duhamel is dat het nihilisme onze bewustzijnsprocessen reduceert tot het eigen tekenrepertoire. Deze semiose verhindert de blik naar buiten. Een dergelijke bewustzijnoperatie sluit zich van zingeving uit. *Nilismus, so Duhamel, sei das Denken, das sich auf sich selbst spezialisieret und einkreiselt. Die rein zeicheninterne Semiose schließt sich von der Sinngebung aus. Zwischen Nilismus und Moral bestehe ein unüberbrückbarer Gegensatz. “[...] Moral setzt die Anerkennung, ja*

Achtung des Anderen voraus, der notgedrungen ins andere [= zeichenexterne, J.C.] Repertoire gehört (2006: 49–51).

Een niet mis te verstane, afstandelijke afwijzing van het nihilisme. Nog duidelijker wordt die op de laatste pagina van hoofdstuk IV (2002: 57). Daar grijpt plots de cultuurfilosoof (mag ik zeggen de moralist?) het woord en richt zijn kritische blik met haast ongekend verbaal geweld op de maatschappij en de volgens hem vigerende ideologie van de 20e en 21e eeuw. Ik citeer:

Business is business bijvoorbeeld, is de kapitalistische cirkel, die daarom nihilistisch is. (...) Productie om de productie. (...) Van de meerproductie komt meer geld. (...) Geld dient niet meer de koopkracht maar het méérgeld. (...) In geld investeren is lonender dan in goederen. (...) Markt omwille van de markt. (...) L'art pour l'art. Wet is wet.

Allemaal tekenintern denken dat geen zingeving of verantwoording daarbuiten behoeft.

Auch im deutschen Text verwandelt sich der sonst reserviert verfasste philosophische Text in ein polemisch ausgerichtetes Pamphlet:

Nilibilismus, so heißt die moderne Sünde wider den Geist, die, kurz und bündig, darin besteht, dass wir das Andere geringachten und uns im eigenen Definitions- und Gaukelspiel auf Teufel komm raus ergötzen. (...) Der homo imitator verfügt über die Perfektion von tausend Mitteln, mit denen Leben imitiert bzw. sich zeichenintern, d.h. ohne Bedarf an wirklicher Erneuerung, entfalten könne. Kopie und Attrappe ersetzen den Sinn, das Ziel, die Bewegung, die Reise. In der Playbackgesellschaft wird alles zum Greifen nah nachgemacht. (...) Die Langeweile ist zum wahren Verbrechen gegen die Menschlichkeit geworden (2006: 141).

Keiner will kreatives Fernsehen. Es hat hinreichend zu überraschen, damit es nicht langweilig ist, und hinreichend zu langweilen, damit es dem Einnickenden ja keinen unerwünschten Unternehmensegeist aufnötige (2006: 142).

En zo gaat het nog enige bladzijden door. Na een paar zulke citaten vallen ons de schellen wel van de ogen, en weten we wat we van de schrijver-filosoof moeten denken: het nihilistische pad is zijn keuze niet. Het stond eigenlijk al in de titels van zijn boeken te lezen. Maar die waren voor ons aanvankelijk te subtiel en daardoor nog geen tekens. We hebben ze niet begrepen omdat we bevooroordeeld waren. Gelukkig dwong hij ons tot een lange tekenexterne leesinspanning. Dan zagen we na de lectuur – pas bij het dichtslaan van het boek – op de omslag de titel staan: “*De Rand van Gruwen. Over het Nihilisme.*”

Die deutsche Metapher im Buchtitel war nicht weniger erhellend: "Die Decke auf den Kopf. Versuch einer Deutung des Nihilismus". Vrij vertaald: "Het plafond valt een nihilist op het hoofd". "Nihilisme is beklemming, is de opsluiting in het niets, een opsluiting die men zelf kiest".

Literatuurwetenschapper én filosoof. Literatuur en filosofie

De lezer zal zelden kunnen uitmaken wanneer de filosoof en wanneer de filoloog aan 't woord is. Zelf trekt de jubilaris ook node de grens tussen beiden en relateert hij het verschil tussen literatuur en filosofie. Beide disciplines brengen volgens hem teksten voort die interpretatie behoeven, of anders uitgedrukt: beide tekstsoorten komen pas tot leven of verkrijgen pas hun zin en hun identiteit in de confrontatie met de begrijpende lezer. Toch is interpretatie en interpretatie twee.

Die Interpretation von Literatur scheint experimentell-spielerischer Natur zu sein und erreicht nicht die beweisende Kraft der philosophischen Texte. Philosophie erhebt Anspruch auf Wahrheit. Der literarische Text hingegen nimmt zwischen Realität und Wahrheit, zwischen Sein und Denken, eine Mittelstellung ein (2009: Einführung).

De filosofische tekst wil waarheden verwoorden en formuleert die als onherroepelijk, literatuur illustreert in het beste geval. Bovendien spreekt de filosofie vandaag uit wat de literatuur vaak al verscheidene decennia vroeger heeft laten zien.

Na deze en diverse andere overwegingen komt Duhamel als semioloog en semioticus tot de conclusie dat tussen filosofische waarheidsoordelen en literaire structuren geen – of moet ik zeggen: *eigenlijk* geen? – principieel verschil bestaat, vooral niet in semiotisch-nihilistische geschriften. Hij beëindigt dit debat daarom met een prachtige chiastische metafoor:

Die Literatur mausert sich zum glücklichen Sonderfall der Philosophie, die Philosophie zum strengen Sonderfall der Literatur (2009: Einführung).

Mausern betekent 'van pluimen veranderen, ruïen'. Maar om deze metafoor in Nederlandse vertaling tot haar recht te laten komen, moeten we van vogels op insecten overschakelen, en het citaat bijv. vertalen als: "Literatuur *ontpopt* zich tot een aantrekkelijk moment van filosofie, en filosofie is een lastige vorm van literatuur".

Tot zover een korte resumerende bloemlezing uit de wetenschappelijk-academische bedrijvigheid van onze collega-emeritus. Ik heb mij beperkt tot de werken die volgens mij 3 Michelinsterren verdienen, dus die met de omschrijving “vaut le voyage”.

Roland Duhamel, alleen maar geleerde?

Rolands karakteriële en intellectuele kwaliteiten, zijn dagelijkse kijk op de wereld en zijn manier om met mensen om te gaan hebben de meesten van u leren waarderen in contacten met hem als lid van diverse raden en overlegorganen, als naast familielid, als voorzitter van de Belgischer Germanisten- und Deutschlehrerverband en aanverwante verenigingen, als voorzitter van talrijke deliberatiecommissies, als collega en vriend tijdens en – ook belangrijk te vermelden – na de echte werkuren, na lange vergaderingen of als reisgezel tijdens excursies naar en in Duitstalig Europa.

Leerde u daarbij hem ook kennen ...?

- als polemist en diplomaat
- eerder als conservatief dan als meeloper
- *kompromissbereit, weil ergebnisorientiert*
- provocerend en polariserend als didactisch, retorisch of dialectisch middel
- als West-Vlaams asceet in de eerste dagdelen en Bourgondisch levensgenieter in de latere
- als ideoloog zonder dogma's
- berustend en relativerend omdat hij van oordeel is dat je de medemens toch niet kunt veranderen
- *sich abfindend, um zu überleben*
- *nie gemein, aber privat manchmal maliziös*
- nooit onkies of wreedaardig, maar zich soms even vermeiend in leedvermaak (zijn uitspraak over egoïsten: “kwetsbare mensen wegens voorspelbaar en berekenbaar”)
- hardnekkig én mild, maar vaak té goed en té geduldig voor deze wereld
- moedig en onversaagd, hoewel de laatste tijd een tikkeltje kleinzerig
- het nieuwe eerst op zijn merites beoordelend, zonder immobilisme; *das Neue hielt er eben nicht für unvermeidbar: zunächst sollte es auf seine Verdienste abgeklopft werden*
- *kooperativ ohne Herdentrieb*
- *Süffisanz und Bequemlichkeit abgeneigt*

*Er bewundert und rühmt das deutsche Genie und seine geistes- und naturwissenschaftlichen bzw. technischen Leistungen der letzten Jahrhunderte, ohne – selbstverständlich – die Nazi-Untaten zu übersehen. Er genießt den Aufenthalt in deutschen Landen, den Kontakt mit der Natur und den Umgang mit der Kultur der östlichen Nachbarn. Das hindert ihn aber nicht daran, in offenen Briefen oder am Lesepult Deutsch(sprachig)e gnadenlos zu kritisieren, wenn sie sich auf der europäischen und Weltbühne für ihr Deutsch genieren. Im internationalen Kontext und auf dem Brüsseler Parkett würden sich die Deutschsprachigen heutzutage – so Roland – “als die Missionare des Englischen” aufführen. (Hij maakt hier een vergelijking met de overwegend Vlaamse missionarissen die de Kongolezen in de eerste helft van de 20e eeuw Frans geleerd hebben.) Praktisch jedes deutsche Wort lasse sich inzwischen durch ein angelsächsisches ersetzen. Ein Tsunami von 6000 Anglizismen im heutigen Deutsch: “Das ist keine Bereicherung, sondern Sterilisation”. Hij heeft daarvoor het woord pan-Europese anglogantie (“Angloganz”) uitgevonden, een contaminatie om bestwil van *anglomanie* en *arrogantie* (citaten uit Duhamel: 2007).*

Dat zijn verdediging van het Duits en afwijzing van het Engels ook corporatistische trekjes vertoont (de BGDV en de *Stiftung zur Förderung von Deutsch als Fremdsprache in Belgien* ageerden tenslotte ook als vakbond of Gewerkschaft voor het behoud van het Duits) kan hij maar met moeite aanvaarden. Hij probeerde zijn actie integendeel zelfs een antinihilistische semiotische basis te verschaffen door de opsluiting in de anglomane cultus – ik overdrijf nu even, zoals hij om didactische redenen ook zou doen – door de aanbidding van het Angelsaksische gouden kalf als tekeninterne decadentie te durven veroordelen.

Omdat hij geen hiërarchie van talen kan accepteren is hij Vlaamsgezind. Omdat hij die hiërarchie afwijst, apprecieert hij anderzijds de natuurlijke Franse zelfzekerheid tegenover andere talen en is hij al meer dan 30 successieve jaren de telkens herkozen voorzitter van de laatste Heel-Belgische lerarenverenigingen (BGDV). Hij gaat er m.i. terecht van uit dat het goede aan België toch geen anachronisme hoeft te zijn!

Op bestuursvergaderingen wilde hij slechts de primus inter pares zijn. Dat was geen schijn, iedereen kwam aan het woord, nooit werd er iemand gekapiteld of vernederd. Als geen consensus te bereiken was, werd gestemd. Echt onbuigzaam was hij nooit, maar in bepaalde aangelegenheden gaf hij blijk van een onwrikbaar geloof. In zijn denkwereld was dit geloof eerder een axioma dan een postulaat. Dat kon soms irriteren omdat hij er zo hardnekkig, *so unbeirrbar und unerschütterlich* van overtuigd was – dat hij niet meer argumenteerde, maar zijn stelling bleef herhalen. *Per Machtwort wurde aber nie entschieden*. De uitslag bleef dan onbeslist. Soms volgde men hem later, omdat hij met zijn voorbeeld

of zijn daden op den duur toch respect afdwong. Misschien dacht hij wel: “Ster Tropfen höhlt den Stein” of: “De aanhouder wint”.

Geachte aanwezigen, uw deelname aan deze academische viering en uw volgehouden aandacht voor de hier van verschillende zijden uitgesproken eloges aan zijn adres zijn getuigenissen van uw erkenning voor Roland Duhamels veelzijdige kwaliteiten en prestaties, waarvan getracht werd hier een beeld te evoceren. Sommigen van u hebben hun waardering een schriftelijke gedaante verleend d.m.v. een dankenswaardig artikel in zijn liber amicorum.

Mein herzlicher Glückwunsch gilt in erster Linie Clemens Ruthner, dem langjährigen Herausgeber der Germanischen Mitteilungen, der in dieser Tätigkeit die vorliegende Festschrift als das 67. Heft und voluminöseste Band der Zeitschrift besorgt hat. Dieses aufrichtige Wort des Dankes ist aber gleichzeitig ein Wort des Abschieds an ihn.

Lieber Clemens, mit der Herausgabe der Festschrift für Roland, die dir ein persönliches Herzensanliegen war, betrachtetest du nach 15 Jahren deine Pflichten für die belgische und Antwerpener Germanistik als weitgehend erfüllt. Du bist – wie du uns in einer E-Mail schreibst – zu neuen Ufern aufgebrochen und hast am 1. September 2008 andere Aufgaben in Dublin übernommen. Wir gratulieren dir mit der neuen Stelle – und dem Trinity College für die glückliche Wahl, die sie getroffen haben. Mag ik je vragen naar voren te komen, niet alleen om een applaus in ontvangst te nemen, maar ook om de publicatie officieel te willen overhandigen.

Epiloog

125 jaar geleden schreef Friedrich Nietzsche een filosofische verhandeling in de – zeer onorthodoxe – vorm van een lyrisch gedicht. Dat telde precies 100 verzen. Nietzsche bewees zich daarin als literator én als filosoof. Het tractaatje droeg de titel “Nur Narr! Nur Dichter!” (met telkens een uitroepteken). Mijn sprekersbijdrage aan deze viering werd in de uitnodiging aangekondigd als “Nur Germanist? Nur Philosoph?” Die titel is op Nietzsches gedicht geïnspireerd, maar bevat geen uitroepteken, echter wel twee vraagtekens. “Is Roland alleen maar filoloog? Alleen maar filosoof?” Aan u dus beste aanwezigen – vandaag zijn gasten en toehoorders – om persoonlijk op die vraag in stilte te antwoorden en verdere aanvullingen te bedenken.

Hoewel de Festschrift een prachtig eresaluut aan Roland is, mag toch ook een verrassing niet ontbreken!

Beste Roland, dankzij de medewerking van Dr. Thomas Neumann, uitgever in Würzburg, ben ik in het bezit van de proefdruk van je laatste – pardon, ik bedoel: je recentste – werk dat over een paar maanden in Würzburg verschijnt – in samenwerking met een collega uit Nijmegen. Het wordt een dubbelnummer (56/57) in de reeks “Deutsche Chronik”, een bundel met 20 nieuwe Duitstalige opstellen van Nederlandse en Belgische collega’s over de verhouding tussen literatuur en filosofie. Proficiat met deze nieuwe prestatie! Het lijvige boek draagt precies dezelfde titel als Nietzsches beroemde poëtische tractaat over filosofie – waarnaar daarnet al geknipoogd is. Ik ben zeer verheugd er jou deze proefdruk in het bijzijn van je genodigden en de initiatiefnemers van deze avond te mogen komen overhandigen.

Geachte aanwezigen, u allen dank ik voor de aandacht en de medewerking.

Literatuurverzeichnis

- Duhamel, Roland (Ed.), *In eigen boezem. Schrijvers over schrijven*. Löwen / Apeldoorn: Garant 1999.
- ders., *Dichter im Spiegel. Über Metaliteratur*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2001.
- ders., *De Rand van Gruwen. Over het Nihilisme*. Löwen / Apeldoorn: Garant 2002 (= Literatuur in veelvoud 15).
- ders., *Die Decke auf den Kopf. Versuch einer Deutung des Nihilismus*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2006.
- ders., *Wort-Tsunami von jenseits des Atlantiks. Ein Offener Brief an die deutsche Sprachgemeinschaft*. In: *Sprachnachrichten* [Dortmund] 36/2007. S. 7.
- ders. & Guillaume van Gemert (Hrsg.), *Nur Narr? Nur Dichter? Über die Beziehungen von Literatur und Philosophie* (= Deutsche Chronik 56/57. Würzburg: Königshausen & Neumann (erscheint 2009).
- Ruthner, Clemens, *Kontakte und Kontraste. Festschrift für Roland Duhamel*. (= Germanistische Mitteilungen. Zeitschrift für deutsche Sprache, Literatur und Kultur 67/ 2008)

José Cajot

DER KANON: BALLAST ODER LESEHILFE?

Brauchen wir den Kanon? Ist er uns nützlich oder lediglich eine Schulaufgabe fürs Leben? Gehen wir im Folgenden einige Gesichtspunkte der Kanonbildung durch, die sich gegenseitig ergänzen. Allen Gesichtspunkten liegt gleichermaßen ein semiologischer Denkansatz zu Grunde.

1. *Gesichtspunkt der Sprache*: Wörter sind Zeichen aus einem Zeichenrepertoire, etwa dem des deutschen Sprachschatzes. Wie alle Zeichen funktionieren sie nur, insofern sie bekannt sind, d.h. wiedererkannt werden können. Der Sprachgebrauch strebt m.a.W. die Kanonisierung des Wortgebrauchs an und bewirkt eine solche.

Die Bedeutungen dieser Wörter sind noch lange keine Wirklichkeit, sondern allenfalls eine zweite, wenn auch keineswegs zweitrangige, eine alternative Wirklichkeit, von der sich nicht einmal sagen lässt, dass sie der primären bloß nachempfunden wäre, sind sie doch ungleich älter als meine Wirklichkeitserfahrung. Auch die Bedeutungen sind Modelle für Realität, Zeichen also, aus einem für sich stehenden Zeichenrepertoire. Die Bedeutung des Wortes 'Stuhl' ist nicht die von mir verwendete Sitzgelegenheit, die meinem Leser gar nicht bekannt sein kann, sondern eine immaterielle ikonische (d.h. abbildende) Vorstellung eines zufälligen oder durchschnittlichen Stuhles. Auch sie, die Bedeutungen, funktionieren nur, sofern sie bekannt sind. Sie sind von der Kanonisierung abhängig, denn sie wollen verstanden werden. Aus diesem Grunde entstanden ab dem 17. Jahrhundert Lexiken, damit sie die Bedeutungen vor dem Abgleiten ins Chaotische schützen, indem sie sie "festhalten" (so Condillac 1746¹). Der "grammatica" hingegen fiel nach Dantes *De vulgari eloquentia* (kurz nach 1300) die Aufgabe zu, die Sprache vor jeder anarchistischen Weiterentwicklung zu behüten und auf Jahrhunderte hinaus einen allgemeinverständlichen Idealtyp aufrechtzuerhalten, der keinen geographischen Sitz mehr hat.²

1 s. Jürgen Trabant: *Europäisches Sprachdenken. Von Platon bis Wittgenstein*. München: BsR 2006, S. 171.

2 ebd., S. 69-71.

Tatsächlich ist auch der Text ein (kompliziertes) Zeichen, ein sog. Superzeichen, und als solches auf eine gewisse Erkennbarkeit und Wiedererkennbarkeit (“Das ist eine Lohnsteuerkarte, ein Fernsehprogramm usw.”) angewiesen, die wir in der Lesedidaktik als “Leseerwartung” bezeichnen und ohne die jeder Text unlesbar bliebe.

2. *Gesichtspunkt des Schreibens*: Schreiben ist der bewusste oder unbewusste Versuch, Flüssiges und Zerfließendes in Dauerhaftes, ja Unvergängliches umzusetzen. Jedes Schreiben erhebt damit einen gewissen Anspruch auf Kanonisierung.

3. *Gesichtspunkt der Lesedidaktik*: Lesen ließe sich als alle diejenigen Aktivitäten umfassend definieren, die Textverstehen bewirken oder vertiefen. Dabei ist auf die Vorstellung des Lesens als einmaligem, unumkehrbarem und ausschließlich auf sich selbst angewiesenem Textdurchgang von A bis Z (lineares Lesen) zu verzichten, nach dem sich dann unvermittelt, wie aus der Pistole geschossen, Leseverständnis einstellen würde. Dieses aber baut sich nach und nach während des Lesens und durch das Lesen auf.

Wie geht das zu Werke? Es vollzieht sich, wie bereits angedeutet, als Abbau von Neuheit/Fremdheit durch Aufbau von (Lese)erwartung, was schon mit der Titellektüre beginnt, d.h. als Abbau von Überraschung (Information) durch den Aufbau von Verständnishypothesen, die vor Unsicherheit schützen und zum allmählichen Verständnis überleiten. Im Laufe der Lektüre werden die Hypothesen nach und nach bestätigt (Verifikation) oder revidiert (Falsifikation) bzw. modifiziert (Modifikation). Jedes Lesen beruht demnach auf einer Versuchsreihe des Wiedererkennens, auf der Suche nach vorgegebener und wiederfindbarer Textkohäsion (Redundanz), die die anfängliche Verwirrung herabsetzen soll. Lesen ist die Suche nach einem zugrundeliegenden Standard, nach dem Kanon. Lesen ist immer auch ein wenig Wiederfinden, Wiedererkennen. Wir nähern uns der Literatur.

4. *Gesichtspunkt der literarischen Interpretation*: Ohne die Errungenschaften einer mehr als zweitausendjährigen Literaturästhetik zusammenfassen zu wollen und ausgehend von der simplen Feststellung, dass Literatur Texte besonderer Art umfasst, sagen wir interessante Texte, die dazu angetan sind, uns irgendwie zu beschäftigen, lässt sich vereinfachend definieren, dass Literatur alle diejenigen Texte umfasst, die der Interpretation bedürfen um Sinn und Eigenleben zu gewinnen. Diese, die Interpretation, ist die im Falle der Sachtex-te weitgehend feh-

lende Konstruktion, die dem Text seine Kohärenz und damit Sinn und Identität verleiht. Aus diesem Sinn bzw. Zusammenhang kann dann in einer eventuellen weiteren Phase, insofern er benannt und verbegrifflicht wird, Bedeutung entstehen. Literarische Texte sind infolgedessen in weit höherem Maße als Sachtexte auf den Verstehensprozess angewiesen und entfalten sich im Medium der Konfrontation mit einem Verstehenden. Sie gestalten und erzeugen Bewusstsein. Die Interpretation bildet keine Eventualität, keine zusätzliche und neue Phase nach dem spontanen Leseverstehen, sondern einen dem Textverständnis inhärenten Aspekt und damit dessen eigentliche Vollendung. Der literarische Text erlangt Sinn und Bedeutung durch die Varianten, Kommentare, Proteste und Widerlegungen seiner Leser und lebt sozusagen erst posthum auf. Während der literarische Verstehensakt immer experimenteller und unvollständiger Natur bleibt, versucht der Sachtext seinen Sinn und seine Bedeutung auszusprechen und sein Verständnis mit allen sprachlichen und logischen Mitteln selbst zu steuern.

Die literarische Interpretation ist subjektiv, weil vom Leser vollzogen, und objektiv zugleich, weil im Text angelegt. Sie ist dann wissenschaftlich, wenn der von ihr geschaffene Sinnzusammenhang der Textkohärenz entspricht bzw. von ihr nicht widerlegt werden kann. In den Naturwissenschaften ist das selbstverständlich und experimentell überprüfbar: die Kohärenz ihrer Theorien ist in ihrem Objekt, der physikalischen Welt, wiederzufinden, so dass sie imstande sind, Phänomene dieses Objektes vorherzusagen und zu manipulieren. Ihre Textkohäsion ist die zu 100 % schlüssige Argumentation. Das kann nicht das Ziel interpretatorischer Wissenschaftlichkeit sein. Die Interpretation ist mit dem literarischen Text niemals identisch, der Text durch die Interpretation weder definierbar noch vorhersagbar. Sie ist nicht im vollen Sinne beweisbar und insofern immer eine vorläufige und ergänzungsbedürftige. Sie ist der geschlossenen und abschließenden Wahrheit unfähig. Ihre Wahrheit ist die der größeren, der besseren Sinneskohärenz. Ebenso wenig gibt es eine Unwahrheit der Interpretation, kein totales Missverstehen, sondern höchstens Stufen des Verstehens wie des Nichtverstehens, wobei Missverstehen ungleich fruchtbarer sein kann als Verstehen. Das Gegenteil von 'Wahrheit' heißt hier nicht 'Unwahrheit', sondern 'mangelhafte Kohärenz, Chaos, Schwierigkeit'. Die Wahrheit von Sachtexten ist eine durch Realität und/oder Logik bewiesene; der niemals beweisbare Wahrheitsbegriff literarischer Texte erreicht allenfalls den Konsens des Kanonisierten. Das Literaturlesen bedarf der Sanktionierung durch Kanonbildung.

Die Aufgabe der Interpretation ist die Sinndeutung. Es soll nicht übersehen werden, dass diese auf einem Repertoirewechsel basiert. Das heißt: die Interpretation generiert Sinn, indem sie Zeichen eines gegebenen Zeichenrepertoires (Textes) zu hochkomplizierten Superzeichen kombiniert und zusammenfasst. Dergleichen Superzeichen sind etwa Sätze, die Wortzeichen zusammenfassen, aber auch Geschichten, Gedanken, Theorien, Weltanschauungen, Ideologien, die das Repertoire der einzelnen Sätze, ja des Textes weit übersteigen. Wie die naturwissenschaftliche Theoriebildung ist auch das Interpretieren aufgrund seiner wachsenden Kohärenz als Abstraktionsprozess zu verstehen, der letztendlich in die Theoriebildung mündet. Literarisches Textverstehen stellt in diesem Sinne Überführung in Bewusstsein dar, Überführung von Sprache in ein Superzeichensystem, d.h. in eine Metasprache. Die Metasprache eines literarischen Textes ist dessen Sinn, die seines Sinnes die Bedeutung, die den Sinn durch Begriffsbildung zu benennen versucht. War das Leseverstehen Ziel der Textarbeit, Sinn- und Bedeutungsgenese bilden die Aufgaben und Phasen der literarischen Interpretation. Diese ist die Lesart, bei der der literarische Text seine relative Offenheit und Unbestimmtheit gegen Sinn und Bedeutung sowie gegen das entsprechende Repertoire eintauscht. Sie bildet im literarischen Redefluss oft – nicht immer – so etwas wie eine philosophische Stromschnelle. Das Superzeichenrepertoire der Interpretation, das Sinn- und Bedeutungspotential, aus dem sie schöpft, aus dem sie ihre Artikulationshilfe bezieht und ohne das sie im Luftleeren schwimmen müsste, ist dennoch nicht ausschließlich in der Philosophiegeschichte, sondern auch im sog. literarischen Kanon zu finden. Es handelt sich dabei um das riesige Repertoire hochkomplexer Zeichengebilde, die nur für den wahrnehmbar und formulierbar sind, der sie aufgrund seiner Vertrautheit mit den philosophischen (sofern es sich um Ideen handelt), ideologischen (sofern es sich um Ideologien handelt) und literarischen (sofern es sich um Strukturen handelt) Kanons wiedererkennt. Außerdem sind die genannten Kanons mindestens verwandt³, was allerdings nicht mehr hierher gehört.

Da das Sinnverstehen eines nichtkomplizierten Textes eine Banalität darstellt, ist das unverkennbare Objekt der literarischen Interpretation der schwierige Text. Da das Schöne banal (leicht, zugänglich) und das Hässliche interessant (komplex) sein kann, lautet der ästhetische Gegensatz nicht schön/hässlich,

3 s. Duhamel, *Literatur und Philosophie: von Grenzfällen und gefallen Grenzen*. – In: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 100 (1995), S. 114-122.

sondern banal/komplex. Literatur findet ihren Sinn in ihrer Schwierigkeit. Als Stimulans der Kreativität bildet letztere eine herausragende Qualität, die verhindert, dass alle Interpretationen identisch ausfallen, und die große pädagogische Auflagen erfüllt: sie belebt Phantasie und Erfindungsgeist; Kühnheit, Liebe zu Abenteuer und Experiment, Ausdauer.

5. *Gesichtspunkt der Literaturgeschichte*: der Text steuert das Textverstehen, das Textverstehen die Textinterpretation, die Textinterpretation die Literaturwissenschaft, die ihrerseits die Literaturgeschichte bestimmt und abstimmt. Diese liefert weder die Geschichte der Autoren noch die der Texte, sondern das riesige Codelexikon, das Hypothesenarsenal historisch möglicher Zeichenkomplexe, Leseerwartungen und Verstehensalternativen, das wir gemeinhin als Kanon bezeichnen. Ihre Aufgabe ist deren Verständnisversprechen und –angebot an den Leser. Jedes Textverstehen leistet seinen Beitrag zur Begründung von Tradition im Sinne eines erweiterten und kollektiveren Bewusstwerdens; umgekehrt ermöglichen Tradition und Kenntnis der Literaturgeschichte besseres Verstehen. Kein Text enthält seinen Anfang, weil er die Fortsetzung älterer Texte bildet; kein halbwegs verstandener Text seinen Schlusspunkt, weil er in späteren Textinterpretationen und Texten aufgeht und weiterlebt. Diese Transhistorizität der Texte bildet paradoxerweise das Objekt der Literaturgeschichte, die dennoch auf die Einzeltexte, die sog. großen, als Sinnoasen und gleichsam als Standbilder der sich entfaltenden Traditionen angewiesen ist und auf ihnen aufbaut. Unzählige Kohärenzvorschläge und –hinweise sind der Kenntnis von Literaturen und Gattungen, des theoretischen Bewusstseinsstandes (Philosophie) der Epoche wie der bestehenden Textinterpretationen zu verdanken. Literatur ist kreativer Umgang mit dem Kanon. Dieser aber ist das Superzeichenrepertoire, das die Lektüre und das Verstehen überhaupt ermöglicht.

Wenn Textkomplexität auch eine objektive und mathematisierbare Größe darstellt, sie ist weder zeitlos noch vom Leser unabhängig. Der noch so reiche Text kann von der Tradition überholt werden und für den späteren Leser selbstverständlich und banal werden. Entlastet die Tradition den Leser zu sehr, reagiert dieser mit Enttäuschung. Es gibt nichts mehr zu verstehen. Das richtige Verstehen bleibt sein; er lässt es sich nicht nehmen, nicht von der Literaturwissenschaft, nicht von der Literaturgeschichte.

6. *Gesichtspunkt der ästhetischen Wertbestimmung*: die Interpretation versucht den Sinn des Textes zu bestimmen und als dessen Bedeutung zu formulieren, dabei

jeweils das Zeichenrepertoire wechselnd. Sie vermag aber nicht (es sei denn durch einen neuerlichen Repertoiresprung) den Wert oder Sinn dieses Sinnes, die Bedeutung dieser Bedeutung zu formulieren. Die ästhetische Wertbestimmung eines Textes wäre der Teufelskreis, durch Interpretation den Wert dessen zu bestimmen, was sie in ihrer unvermeidlichen Subjektivität selbst zustande bringt. Überlegungen zur Rechtfertigung oder Unterminierung des Kanons spielen sich somit außerhalb der Literaturwissenschaft ab und sind auf politische, ideologische oder philosophisch-ästhetische Zeichen- und Gedankenrepertoires angewiesen.

Der für die Textinterpretation notwendige Repertoirewechsel über die niederen Wort- und Textrepertoires hinaus setzt ein Repertoireangebot übergeordneter Leserwartungen und -raster voraus, das wir gemeinhin als Kanon bezeichnen.

Roland Duhamel